

Η σειρά *Μικρή Άρκτος* κυκλοφορεί με τη συνδρομή του Κέντρου Λογοτεχνικής Μετάφρασης του Γαλλικού Ινστιτούτου και του Υπουργείου Εξωτερικών της Γαλλίας.

ΖΙΛ ΝΤΕΛΕΖ

ΕΜΠΕΙΡΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΥΠΟΚΕΙΜΕΝΙΚΟΤΗΤΑ

Δοκίμιο για την ανθρώπινη φύση κατά τον Χιουμ

Μετάφραση - Επιλεγόμενα - Σχόλια
ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΠΟΥΛΟΣ

© Εκδόσεις ΟΛΚΟΣ ΕΠΕ
Βουκουρεστίου 3, 105 64 Αθήνα
Τηλ.: 32 54 538, Fax: 32 53 172

ISBN 960-7169-43-3

ΟΛΚΟΣ / ΜΙΚΡΗ ΑΡΚΤΟΣ
ΑΘΗΝΑ 1995

Εμπειρισμός και υποκειμενικότητα

Σχηματίσαμε την πεποίθηση ότι η ουσία του εμπειρισμού αγγίζει επακριβώς το πρόβλημα της υποκειμενικότητας. Θ' αναρωτηθούμε πριν απ' όλα με ποιον τρόπο ορίζεται η τελευταία. Το υποκείμενο ορίζεται στη βάση μιας κίνησης. Ορίζεται επιπλέον σαν μια κίνηση, σαν κίνηση της αυτοανάπτυξης του εαυτού μας. Η διάσταση που αυτοαναπτύσσεται ταυτίζεται με το υποκείμενο. Σε τούτο το σημείο εντοπίζεται και το μοναδικό περιεχόμενο το οποίο είναι δυνατόν ν' αποδώσουμε στην ιδέα της υποκειμενικότητας: αναφερόμαστε εδώ στη διαμεσολάβηση, στην υπερβατικότητα. Θα παρατηρήσουμε ωστόσο ότι η κίνηση της αυτοανάπτυξης του εαυτού μας ή του άλλως γίνεσθαι είναι διπλή: το υποκείμενο υπερβαίνει τον εαυτό του, το υποκείμενο ανακλάται. Ο Χιουμ αναγνωρίζει τούτες τις δύο διαστάσεις, παρουσιάζοντάς τις σαν τα θεμελιώδη χαρακτηριστικά γνωρίσματα της ανθρώπινης φύσης: ^{επιλογής} συναγωγή και επινόηση, πίστη και τέχνασμα. Θ' αποφύγουμε επομένως ν' αποδώσουμε μεγαλύτερη σημασία στην αναλογία που διαπιστώνεται συχνά ανάμεσα στην πίστη και τη συμπάθεια. Αυτό δεν σημαίνει βεβαίως ότι τούτη η αναλογία δεν ισχύει. Αν αληθεύει, εντούτοις, ότι η πίστη αποτελεί τη γνωσιακή πράξη του ανθρώπου, αντίθετα η ηθική του πράξη δεν ταυτίζεται με την ίδια τη συμπάθεια αλλά με το τέχνασμα ή με την επινόηση, σε σχέση με τις οποίες η συμπάθεια, το αντίστοιχο της πίστης, αποτελεί απλώς και μόνο την αναγκαία συνθήκη. Εν συντομία, ιδού

ο Del. γεωμετρίαν; λέει μεν...
ZIA NTEΛΕΖ (το κομμάτι δηλώνει
= λείπει; παύση)

πρόβλημα

τι κάνει το υποκείμενο ως υποκείμενο: πιστεύει και επινοεί.
= Από το δεδομένο, συνάγω την ύπαρξη κάποιου άλλου πράγματος που δεν είναι δεδομένο: πιστεύω. "Ο Καίσαρ πέθανε" ή "η Ρώμη υπήρξε", "ο ήλιος θ' ανατείλει αύριο" και "τον άρτον ημών τον επιουσιόν". Με το ίδιο ενέργημα, συνάμα κρίνω και τίθεμαι ως υποκείμενο: υπερβαίνοντας το δεδομένο. Αποφαίνομαι για κάτι περισσότερο από εκείνο που γνωρίζω. Το επακόλουθο είναι ότι το πρόβλημα της αλήθειας οφείλει να παρουσιαστεί και να διατυπωθεί ως το κριτικό πρόβλημα της ίδιας της υποκειμενικότητας: με ποιο δικαίωμα ο άνθρωπος αποφαίνεται για κάτι περισσότερο από εκείνο που γνωρίζει; Ανάμεσα στις αισθητές ποιότητες και τις δυνάμεις της φύσης, συνάγουμε έναν συνεκτικό δεσμό, έναν συνεκτικό δεσμό τον οποίο δεν γνωρίζουμε. «Όταν παράγεται ένα καινούργιο αντικείμενο προικισμένο με παρόμοιες αισθητές ποιότητες, προσδοκάμε μια παρόμοια ισχύ και δύναμη, καθώς και μια ανάλογη επενέργεια. Από ένα σώμα που μοιάζει με το φως ως προς το χρώμα και τη σύσταση, προσδοκάμε την ανάλογη τροφή και συντήρηση. Πρόκειται, εντούτοις, εδώ για ένα προχώρημα ή για μια πρόοδο του νοητού, αναμφισβήτητη, χρειάζεται επεξήγηση.»²⁹⁰ Είμαστε επίσης υποκείμενα μ' έναν άλλο τρόπο, στη βάση και μέσω της ηθικής, της αισθητικής ή της κοινωνικής κρίσης. Με την έννοια τούτη, το υποκείμενο διαλογίζεται και αναστοχάζεται: εξάγει από τη διάσταση που εν γένει το προσβάλλει μια ισχύ ανεξάρτητη από την παρούσα ενάσκηση, δηλαδή μια καθαρή λειτουργία, και υπερβαίνει την ιδιαίτερή του μονομέρεια.²⁹¹ Κατ' αυτό τον τρόπο, καθίστανται δυνατές οι διαστάσεις του τεχνάσματος και της επινόησης. Το υποκείμενο επινοεί, εφευρίσκει. Αυτό το γεγονός συγκροτεί και τη διπλή

ισχύ της υποκειμενικότητας: να πιστεύει κανείς και να επινοεί' να εικάζει τις κρυφές εξουσίες, να υποθέτει αφηρημένες όσο και διακριτές μεταξύ τους δυνάμεις. Με τούτες τις δύο έννοιες, το υποκείμενο συγκροτεί γνώμονες: δημιουργεί νόρμες ή γενικούς κανόνες. Πρέπει ωστόσο να εξηγήσουμε, να βρούμε το θεμέλιο, το δίκαιο, την αρχή της διπλής αυτής ισχύος, της διπλής ενάσκησης των γενικών κανόνων. Αυτό είναι το ζήτημα. Διότι δεν υπάρχει κάποια διάσταση που να διαφεύγει αυτή καθαυτή τόσο ριζικά από τη γνώση μας όσο οι δυνάμεις της Φύσης.²⁹² Τίποτε δεν είναι πιο μάταιο για τη νόσή μας όσο η διάκριση ανάμεσα στις δυνάμεις και τις ενασκήσεις τους.²⁹³ Με ποιο δικαίωμα λοιπόν εικάζουμε και με ποιο δικαίωμα διακρίνουμε; Να πιστεύουμε σημαίνει να συνάγουμε από ένα μέρος της φύσης ένα άλλο μέρος, που δεν είναι δεδομένο. Και να επινοούμε σημαίνει να διακρίνουμε δυνάμεις, να συγκροτούμε λειτουργικές ολότητες, ολότητες που δεν είναι επίσης δεδομένες μέσα στη φύση.

εξαιρετική

Ιδού λοιπόν το ζήτημα: με ποιόν τρόπο είναι δυνατόν να συγκροτηθεί μέσα στο δεδομένο το υποκείμενο που υπερβαίνει το δεδομένο; Κατά πάσα πιθανότητα, το υποκείμενο είναι επίσης δεδομένο. Κατά πάσα πιθανότητα, η διάσταση που υπερβαίνει το δεδομένο είναι επίσης δεδομένη — με άλλον, εντούτοις, τρόπο, με άλλη έννοια. Τούτο το υποκείμενο που επινοεί και που πιστεύει συγκροτείται στο δεδομένο έτσι ώστε να μετατρέπει το ίδιο το δεδομένο σε σύνθεση, σε σύστημα. Αυτό ακριβώς το γεγονός χρειάζεται επεξήγηση. Θέτοντας κατ' αυτό τον τρόπο το ζήτημα, ανακαλύπτουμε την απόλυτη ουσία του εμπειρισμού. Σε ό,τι αφορά τη φιλοσοφία εν γένει, θα ισχυριστούμε ότι πάντοτε αναζητεί ένα επίπεδο ανάλυσης, στη βάση του οποίου είναι δυνατόν ν' απο-

εξαιρετική, εφ' όσον η έννοια είναι...

transcendental = υπερβατικός υπερβατική κριτική
 ZIA NTEAZ (όχι: υπερβατικός)

transcendental = υπερβατικός υπερβατική κριτική
 γράφει ο Ντεζε.

πειραθούμε και να διεξαγάγουμε την εξέταση των δομών της
 συνείδησης, δηλαδή την κριτική, και να αιτιολογήσουμε το
 Όλο της εμπειρίας. Η διάσταση που οδηγεί στη μεταξύ τους
 αντίθεση τις κριτικές φιλοσοφίες είναι επομένως, και πρώτι-
 στα, μια διαφορά επιπέδου. Ασκούμε υπερβατική κριτική
 όταν —τοποθετώντας τον εαυτό μας σ' ένα επίπεδο μεθοδο-

1
 η.χ. η
 με την
 (θεωρητική)

λογικά απλοποιημένο, το οποίο μας δίνει τότε μια ουσιακή
 βεβαιότητα, μια βεβαιότητα ουσίας— θέτουμε τα ερωτήμα-
 τα: πώς είναι δυνατόν να υπάρχει το δεδομένο, με ποιον τρό-
 πο μπορεί να δοθεί κατιτί σ' ένα υποκείμενο, με ποιον τρόπο
 μπορεί το υποκείμενο να δώσει στον εαυτό του κατιτί; Το
 κριτικό αίτημα αναφέρεται εδώ σε μια κατασκευαστική логи-
 κή, η οποία τυποποιείται με τη συνδρομή των μαθηματικών.

2

Η κριτική είναι εμπειρική όταν —τοποθετώντας τον εαυτό
 μας σε μια καθαρά εμμενή^η οπτική γωνία στη βάση της οποί-
 ας καθίσταται δυνατή, αντίθετα, μια περιγραφή που εντοπί-
 ζει το γνώμονά της σε προσδιορισμένες υποθέσεις και το πρό-
 τυπό της στη φυσική— θέτουμε το ακόλουθο ερώτημα ανα-
 φορικά με το υποκείμενο: με ποιον τρόπο τούτο συγκροτεί-
 ται μέσα στο δεδομένο; Η κατασκευή του τελευταίου υποκα-
 θίσταται λοιπόν εδώ με τη συγκρότηση του πρώτου. Το δε-
 δομένο δεν είναι πλέον δεδομένο για κάποιο υποκείμενο·
 αντίθετα, το υποκείμενο συγκροτείται μέσα στο δεδομένο. Η
 αξία της συμβολής του Χιουμ συνίσταται πριν απ' όλα στο
 ότι διατυπώνει στην καθαρή του μορφή το εμπειρικό αυτό
 πρόβλημα, κρατώντας το σε απόσταση τόσο από την υπερ-
 βατική διάσταση όσο και από την ψυχολογική διάσταση.

ο φυσική
 σχη 2 αριθμητ
 1 ~ 2 φυσική
 0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10
 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10

Τι είναι ωστόσο το δεδομένο; Όπως μας λέει ο Χιουμ, είναι η
 ροή του αισθητού, μια συλλογή εντυπώσεων και εικόνων, ένα

σύνολο προσλήψεων. Είναι το σύνολο που απαρτίζεται από
 ό,τι φανερώνεται, το Είναι που ταυτίζεται με την Επίφαση,²⁹⁴
 η κίνηση, η αλλαγή — μια αλλαγή χωρίς ταυτότητα, χωρίς
 κάποιο νόμο που να τη διέπει. Θα επικαλεστούμε τη φαντα-
 σία, το νου, ανατρέχοντας μ' αυτές τις εκφράσεις στο τάδε σύ-
 νολο, στη δείνα συλλογή και όχι σε μια ικανότητα ή σε μια ορ-
 γανωτική αρχή. Ο εμπειρισμός εντοπίζει το σημείο της εκκί-
 νησής του στην εμπειρία αυτής της συλλογής, της πολυτάρα-
 χης διαδοχής διακριτών μεταξύ τους προσλήψεων. Και το
 εντοπίζει επακριβώς σ' αυτό το σημείο, καθόσον οι προσλή-
 ψεις είναι μεταξύ τους διακριτές, καθόσον είναι ανεξάρτητες
 η μια από την άλλη. Στην πραγματικότητα, η αρχή του εμπει-
 ρισμού, δηλαδή η συστατική αρχή που προσδίδει στην εμπει-
 ρία την υπόστασή της, δεν είναι διόλου: «κάθε ιδέα προέρχε-
 ται από μια εντύπωση» — αίτημα, το πρωταρχικό νόημα του
 οποίου είναι απλώς και μόνον καθοδηγητικό— αλλά:

ό,τι είναι ξεχωριστό είναι διακριτό και ό,τι είναι διακριτό είναι δια-
 φορετικό.

Τέτοια είναι η αρχή της διαφοράς.

Αφού, πώς θα γινόταν αλλιώς να μπορούμε να ξεχωρίζουμε ό,τι
 δεν είναι διακριτό, ή να διακρίνουμε ό,τι δεν είναι διαφορετικό;²⁹⁵

Με αυτό τον τρόπο, η εμπειρία είναι η διαδοχή, η κίνηση
 των ξεχωριστών μεταξύ τους ιδεών, καθόσον αυτές είναι
 διαφορετικές, και η κίνηση των διαφορετικών μεταξύ τους
 ιδεών, καθόσον αυτές είναι ξεχωριστές. Οφείλουμε να προ-
 τάξουμε τούτη την εμπειρία, καθόσον ταυτίζεται με την
 εμπειρία. Δεν προϋποθέτει κάτι άλλο· δεν υπάρχει κάτι που
 να προηγείται. Δεν συνεπάγεται κάποιο υποκείμενο ως προς

ότι το δεδομένο δεν είναι σύνολο που απαρτίζεται από άτομα ή ότι ο συνειρισμός δεν είναι σε θέση να εξηγήσει το ανεπανάληπτο περιεχόμενο μιας σκέψης. Και ο αναγνώστης εκφράζει την απορία του όταν βρίσκει μέσα στο ίδιο το κείμενο που διαβάζει την αυτολεξεί ανασκευή όλων αυτών των αντιρρήσεων, που είναι εντούτοις μεταγενέστερες. Στην πραγματικότητα, μόνο ένα είδος αντιρρήσεων είναι έγκυρο: εκείνο που συνίσταται στο να δείξουμε ότι το ερώτημα που έθεσε ο τάδε φιλόσοφος δεν είναι ορθό ερώτημα, ότι δεν καταναγκάζει με ικανοποιητικό τρόπο την υφή των πραγμάτων, ότι όφειλε να τεθεί αλλιώς, ότι έπρεπε να το θέσουμε με καλύτερο τρόπο ή να τοποθετήσουμε στη θέση του ένα άλλο. Και πράγματι, ο μεγάλος φιλόσοφος προβάλλει με αυτό τον τρόπο την αντίρρησή του σ' έναν άλλο: παράδειγμα ο Καντ, όπως θα το δούμε παρακάτω, όταν ασκεί κριτική στον Χιουμ. Γνωρίζουμε βεβαίως πως η φιλοσοφική θεωρία διέπεται από ψυχολογικούς και, κυρίως, από κοινωνιολογικούς παράγοντες· όμως και πάλι τούτοι οι παράγοντες δεν αναφέρονται σε κάτι άλλο από το ίδιο το ερώτημα, και μάλιστα δεν παραπέμπουν σ' αυτό για ν' αναρωτηθούν κατά πόσο πρόκειται για ένα αληθές ή ένα ψευδές ερώτημα, αλλά για να του προσδώσουν αποκλειστικά και μόνο ένα κίνητρο. Κατ' αυτό τον τρόπο, δεν έχουμε κάποιο δικαίωμα επιλογής ανάμεσα στις αντιρρήσεις που προβάλλονται εναντίον του Χιουμ. Δεν θα ισχυριστούμε ότι κοινοποίησε το δεδομένο ή ότι το εξατομίκευσε αλλά θα αναρωτηθούμε αποκλειστικά και μόνο: το ερώτημα που θέτει έχει διατυπωθεί με τον πιο αυστηρό τρόπο; Είδαμε ότι ο Χιουμ θέτει το ερώτημα του υποκειμένου χρησιμοποιώντας τους ακόλουθους όρους: το υποκείμενο συγκροτείται μέσα στο δεδομένο. Παρουσιάζει τους όρους της δυνατότητας ή

την κριτική του ερωτήματος με την ακόλουθη μορφή: οι σχέσεις είναι εξωτερικές ως προς τις ιδέες. Όσο για τον ατομισμό και το συνειρισμό, αυτοί συνιστούν την ανάπτυξη ή τις συνεπαγωγές τούτου του ερωτήματος. Αν θελήσουμε να προβάλουμε αντίρρηση, οφείλουμε να κρίνουμε τούτο το ερώτημα και όχι κάτι άλλο: διότι, στην πραγματικότητα, αυτό το κάτι άλλο δεν υπάρχει.

Δεν θ' αποπειραθούμε ωστόσο να κρίνουμε εδώ κάτι που απαιτεί της φιλοσοφίας εν γένει και όχι της ιστορίας της φιλοσοφίας. Μας αρκεί να γνωρίζουμε ότι ο εμπειρισμός είναι δυνατόν να προσδιοριστεί, ότι προσδιορίζεται αποκλειστικά και μόνο με τη θέση ενός συγκεκριμένου προβλήματος, και με την παρουσίαση των συνθηκών αυτού του προβλήματος. Κανένας άλλος ορισμός δεν είναι δυνατός. Ο κλασικός ορισμός του εμπειρισμού, όπως αυτός προτείνεται από την καντιανή παράδοση, είναι ο ακόλουθος: θεωρία σύμφωνα με την οποία η γνώση όχι μόνον αρχίζει με την εμπειρία αλλά προέρχεται απ' αυτήν. Αλλά για ποιο λόγο ο εμπειριστής θα ισχυριζόταν κάτι τέτοιο; Σαν συνέπεια ποιου ερωτήματος; Κατά πάσα πιθανότητα, ο ορισμός αυτός έχει τουλάχιστον το πλεονέκτημα ότι αποκλείει μια παρερμηνεία: αν παρουσιάζαμε απλώς τον εμπειρισμό ως τη θεωρία εκείνη σύμφωνα με την οποία η γνώση αρχίζει μόνο με την εμπειρία, δεν θα υπήρχε φιλοσοφία ή ακόμη και φιλόσοφοι, συμπεριλαμβανομένων του Πλάτωνα και του Λάμπνιτς, που δεν θα ήταν εμπειριστές. Όμως ο ορισμός αυτός δεν είναι διόλου ικανοποιητικός: πρώτα πρώτα, διότι η γνώση δεν παίζει πρωτεύουσα σημασία στον εμπειρισμό, αλλά αποτελεί το μέσον μιας πρακτικής δραστηριότητας· στη συνέχεια, διότι η εμπειρία δεν κατέχει για τον εμπειριστή και ιδίως για τον Χιουμ το μο-

νοσήμαντο και ουσιαστικό χαρακτηριστικό γνώρισμα το οποίο του αποδίδουν. Η εμπειρία εκλαμβάνεται με δύο έννοιες αυστηρά διατυπωμένες από τον Χιουμ, και σε καμιά απ' αυτές τις δύο περιπτώσεις δεν έχει ουσιαστικό χαρακτήρα. Σύμφωνα με την πρώτη, αν αποκαλέσουμε εμπειρία τη συλλογή των διακριτών μεταξύ τους προσλήψεων, πρέπει ν' αναγνωρίσουμε ότι οι σχέσεις δεν προέρχονται από την εμπειρία· αποτελούν την επενέργεια των συνειρμικών αρχών, των αρχών της ανθρώπινης φύσης η οποία συγκροτεί στην εμπειρία ένα υποκείμενο ικανό να υπερβεί την εμπειρία. Και αν χρησιμοποιήσουμε τη λέξη με τη δεύτερή της έννοια, για ν' αναφερθούμε στις διαφορετικές συζεύξεις των αντικειμένων στο παρελθόν, πρέπει επίσης ν' αναγνωρίσουμε ότι οι αρχές δεν προέρχονται από την εμπειρία αφού πρέπει, αντίθετα, η εμπειρία να γίνει κατανοητή ως αρχή.³⁷³

Καλοκοιτάζοντας το ζήτημα, ο λόγος δεν είναι άλλο από μια μαγευτική και ακατανόητη ενόρμηση μέσα στις ψυχές μας, η οποία μας επιβάλλει μια ορισμένη ακολουθία ιδεών και η οποία προσδίδει σε αυτές τις ιδέες επιμέρους ποιότητες, σε συνάρτηση με τις καταστάσεις τους και τις ιδιαίτερές τους συσχετίσεις. Αληθεύει βεβαίως ότι τούτη η ενόρμηση πλάθεται στο πλαίσιο της περασμένης παρατήρησης και της εμπειρίας· *ποιος ωστόσο μπορεί να εξηγήσει το λόγο για τον οποίο η περασμένη εμπειρία και η παρατήρηση παράγουν το αποτέλεσμα αυτό και δεν το παράγει η φύση από μόνη της; Η φύση μπορεί κατά πάσα βεβαιότητα να παράγει ό,τι πλάθεται από τη συνήθεια· ακόμη καλύτερα, η συνήθεια δεν είναι άλλο από μια αρχή της φύσης και αντλεί όλη της τη δύναμη από τούτη την καταγωγή.*³⁷⁴

Βλέπουμε για ποιο λόγο ο Χιουμ δεν εκδηλώνει το παρα-

μικρό ενδιαφέρον για τα προβλήματα που αναφέρονται στη γενετική διεργασία, για τα καθαρά ψυχολογικά προβλήματα. Οι σχέσεις δεν συνιστούν το προϊόν μιας γενετικής διεργασίας, αλλά την επενέργεια των αρχών. Η ίδια η γενετική διεργασία ανάγεται στις αρχές, αποτελεί απλώς και μόνο το ιδιαίτερο χαρακτηριστικό γνώρισμα μιας αρχής. Ο εμπειρισμός δεν αποτελεί γενετισμό· και αντιτίθεται στον ψυχολογισμό όσο οποιαδήποτε άλλη φιλοσοφία.

Εν συντομία, φαίνεται αδύνατον να ορίσουμε τον εμπειρισμό ως τη θεωρία εκείνη σύμφωνα με την οποία η γνώση βρίσκει την πηγή της στην εμπειρία. Ήδη η λέξη «δεδομένο» ταιριάζει καλύτερα. Όμως και το δεδομένο, με τη σειρά του, εκλαμβάνεται με δύο έννοιες: δεδομένη είναι η συλλογή των ιδεών, η εμπειρία· επίσης δεδομένο είναι ωστόσο σε τούτη τη συλλογή και το υποκείμενο που υπερβαίνει την εμπειρία· δεδομένες είναι δηλαδή και οι σχέσεις που δεν εξαρτώνται από τις ιδέες. Αυτό σημαίνει ότι ο εμπειρισμός δεν μπορεί να οριστεί πραγματικά παρά στη βάση ενός δυϊσμού. Η εμπειρική δυαδικότητα εντοπίζεται ανάμεσα στους όρους και τις σχέσεις, επακριβέστερα, ανάμεσα στις αιτίες των προσλήψεων και τις αιτίες των σχέσεων, ανάμεσα στις κρυμμένες δυνάμεις της Φύσης και τις αρχές της ανθρώπινης φύσης. Ο δυϊσμός και μόνον αυτός, ιδωμένος σε όλες του τις δυνατές εκφάνσεις, είναι σε θέση να ορίσει τον εμπειρισμό, και να τον διατυπώσει με το ακόλουθο θεμελιώδες ερώτημα: «πώς συγκροτείται το υποκείμενο μέσα στο δεδομένο;» — καθόσον το δεδομένο είναι το προϊόν των δυνάμεων της Φύσης, και το υποκείμενο, το προϊόν των αρχών της ανθρώπινης φύσης. Και όταν μια σχολή αυτοαποκαλείται εμπειρική, η θεμιτή χρήση του όρου συνεπάγεται την ανάπτυξη ορισμένων του-

λάχιστον μορφών αυτού του δυΐσμού. Συχνά οι σύγχρονες λογικές σχολές αυτοαποκαλούνται νόμιμα εμπειρικές, καθόσον προτάσσουν τη δυαδικότητα των σχέσεων και των όρων. Ανάμεσα στις σχέσεις και τους όρους, ανάμεσα στο υποκείμενο και το δεδομένο, ανάμεσα στις αρχές της ανθρώπινης φύσης και τις δυνάμεις της Φύσης, εκδηλώνεται με τις πιο διαφορετικές μορφές ένα παρόμοιο είδος δυαδικότητας. Βλέπουμε επομένως ποιο είναι το κριτήριο του εμπειρισμού. Θ' αποκαλέσουμε μη-εμπειρική κάθε θεωρία σύμφωνα με την οποία, με τον έναν ή με τον άλλο τρόπο, οι σχέσεις απορρέουν από τη φύση των πραγμάτων.

Τούτη τη σχέση της Φύσης και της ανθρώπινης φύσης, των δυνάμεων που βρίσκονται στην αρχή του δεδομένου και των αρχών που συγκροτούν ένα υποκείμενο μέσα στο δεδομένο, οφείλουμε πράγματι να τη στοχαστούμε σαν μια συμφωνία. Διότι τούτη η συμφωνία είναι ένα διαπιστωμένο γεγονός. Το πρόβλημα αυτής της συμφωνίας πλαισιώνει τον εμπειρισμό με μια πραγματική μεταφυσική. Είναι το πρόβλημα της σκοπιμότητας: ποια συμφωνία άραγε υπάρχει ανάμεσα στη συλλογή των ιδεών και το συνειρμό των ιδεών, ανάμεσα στον κανόνα της Φύσης και τον κανόνα των παραστάσεων, ανάμεσα στον κανόνα της αναπαραγωγής των φαινομένων στη Φύση και τον κανόνα της ανάπλασης των παραστάσεων στο νου; Όταν ισχυριζόμαστε ότι ο Καντ κατανόησε την ουσία του συνειρμισμού, τούτο ακριβώς συμβαίνει επειδή κατανόησε το συνειρμισμό στη βάση αυτού του προβλήματος και επειδή άσκησε την κριτική του βασιζόμενος στις συνθήκες αυτού του προβλήματος. Ίδιου το κείμενο όπου ο Καντ αναπτύσσει με αξιοθαύμαστο τρόπο την κριτική του:

Υπάρχει βέβαια ένας απλός εμπειρικός νόμος, που σύμφωνα μ' αυτόν παραστάσεις, οι οποίες ακολουθούν ή συνοδεύουν συχνά η μία την άλλη, σμίγουν τελικά μεταξύ τους και μ' αυτό τον τρόπο αποκτούν ένα σύνδεσμο, σύμφωνα προς τον οποίο μία από αυτές τις παραστάσεις, και χωρίς ακόμα την παρουσία του αντικειμένου, προκαλεί μετάβαση του πνεύματος σε μια άλλη [παράσταση] σύμφωνα προς έναν σταθερό κανόνα. Αλλά ο νόμος αυτός της αναπλάσεως προϋποθέτει: ότι τα φαινόμενα τα ίδια υπόκεινται πραγματικά σ' έναν τέτοιο κανόνα και ότι μες στο πολλαπλό των παραστάσεών τους [των φαινομένων] γίνεται μια συνοδεία ή ακολουθία σύμφωνα προς κάποιους κανόνες· γιατί χωρίς αυτό η εμπειρική μας φαντασία δε θά 'βρισκε να κάμει ποτέ τίποτε το σύμφωνο προς τη δύναμή της, άρα θα έμενε κρυμμένη στα μύχια του πνεύματος σαν μια νεκρή και άγνωστη ακόμα και σε μας δύναμη. Αν το κ i v - ν ά β α ρ i γινόταν τη μια φορά κόκκινο, την άλλη μαύρο, πότε ελαφρό, πότε βαρύ, ... τότε η εμπειρική μου φαντασία δε θά 'βρισκε καν ευκαιρία έχοντας την παράσταση του κόκκινου χρώματος να σκεφθεί το βαρύ κιννάβαρι· ή αν μια ορισμένη λέξη αποδίδονταν πότε σε τούτο πότε σε κείνο το πράγμα ή αν ακόμα και το ίδιο πράγμα ονομαζόταν πότε έτσι πότε αλλιώς, χωρίς εδώ μέσα να ισχύει ένας κανόνας, στον οποίο υπόκεινται ήδη τα φαινόμενα από μόνα τους, τότε δεν θα μπορούσε να γίνει καμιά εμπειρική σύνθεση της αναπλάσεως.

Πρέπει λοιπόν να υπάρχει αναγκαία κάτι, το οποίο να καθιστά δυνατή ακόμα και αυτή την ανάπλαση των φαινομένων από το γεγονός ότι αποτελεί αυτό τη βασική *a priori* αρχή μιας αναγκαίας συνθετικής ενότητάς τους [των φαινομένων]. Αν λοιπόν μπορούμε να εκθέσουμε ότι ακόμα και οι πιο καθαρές *a priori* εποπτείες μας δεν πορίζουν καμιά γνώση παρά μόνο εφόσον περιέχουν μια τέτοια σύνδεση του πολλαπλού, η οποία καθιστά δυνατή μιά ολο-